

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΘΥΜΙΑΜΑ

στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα

ΑΝΑΤΥΠΟ

Αθήνα 1994

Ο Ναός του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες Ευβοίας¹

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

(ΠΙΝ. 95-104)

Α. Αν και ο ναός του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες δεν είναι άγνωστος στην επιστήμη², παραμένει ουσιαστικά αναξιοποίητος, καθώς μεταγενέστερες επισκευές έχουν σημαντικά αλλοιώσει το μνημείο καθιστώντας δύσκολη την κατανόηση και αξιολόγησή του χωρίς προσεκτικότερη έρευνα και αρχιτεκτονική αποτύπωση.

Το μικρό χωριό Παραμερίτες βρίσκεται στην Κεντρική Εύβοια σε απόσταση 8, περίπου, χιλιομέτρων στα βόρεια του Αγίου Λουκά, στην κοινότητα του οποίου και ανήκει. Ο οικισμός είναι χτισμένος στην ανατολική πλαγιά μικρής κοιλάδας που διαρρέεται από χειμάρρο. Στις παρυφές της στενής, επίπεδης έκτασης που απλώνεται στην απέναντι όχθη του χειμάρρου και σε κάποια απόσταση από το χωριό, βρίσκεται ο κοιμητηριακός ναΐσκος του Αγίου Ανδρέα (πίν. 951,2). Ο νέος δημόσιος δρόμος, το ανάλημμα του οποίου υψώνεται σε ελάχιστη απόσταση από τη δυτική όψη του ναού, τον χωρίζει από το παρακείμενο νεκροταφείο (πίν. 951).

Τα ελάχιστα ιστορικά στοιχεία που είναι γνωστά για τον ναό αφορούν αποκλειστικά στην νεώτερη και νεώτατη ιστορία του. Προέρχονται από μια χρονολογία λαξευμένη σε πλάκα από μαλακό πωρόλιθο (πίν. 963) πάνω από την δυτική του θύρα και από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων του χωριού. Η λίθινη πλάκα φέρει εξώγλυφο πλαίσιο, σταυρό, και την χρονολογία 1880³, που προφανώς αναφέρεται σε οικοδομικές εργασίες στο κτίσμα⁴. Επισκευή του ναού αναφέρεται περί το 1941-42 από κάποιον Ανδρέα Τσάλα. Αργότερα, περί το 1953, νέα έργα έγιναν στον ναό, σε συνδυασμό, πιθανώς, με την διάνοιξη του νέου αμαξωτού δρόμου. Τότε κατεδαφίσθηκε ο παλιός μανδρότοιχος του νεκροταφείου που κατέληγε στην δυτική όψη του ναού και κατασκευάσθηκε ο σημερινός περίβολος στα δυτικά του δρόμου⁵.

Β. Στην σημερινή του μορφή ο ναός παρουσιάζεται εξωτερικά ως βαρύ, χαμηλό και αδιάρθρωτο κτίσμα (πίν. 951,2, 964,5). Σε κάτοψη έχει σχήμα ελαφρά επιμήκους ορθογωνίου με πλάτος 5,80

και μήκος 6,10 μ. Στην ανατολική πλευρά του εξέχει μία μόνο τρίπλευρη κόγχη ιερού (πίν. 964, 999).

Μια ιδιόμορφη, προφανώς πρόχειρα φτιαγμένη στέγη, που στο ανατολικό της άκρο εμφανίζεται ως συνδυασμός δίριχτης με αποτετμημένο το ανατολικό αέτωμα και τρίριχτης στέγης και καλύπτεται με παλαιά, χειροποίητα κεραμίδια⁶, σκε-

---

1. Η μελέτη παρουσιάσθηκε υπό μορφήν ανακοινώσεως την 1η Ιουνίου 1991 στο *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Περιλήψεις ανακοινώσεων (Αθήνα 1991), 64-65. Για τις υποδείξεις του, κυρίως σε θέματα της μελέτης του γλυπτού διακόσμου του ναού, ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. κ. Χ. Μπούρα. Επίσης για τις διευκολύνσεις κατά την τεκμηρίωση του μνημείου, καθώς και για την φιλοξενία στους Παραμερίτες ευχαριστίες οφείλονται στο μέλος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του χωριού κ. Λάμπρο Σταματούκο.

2. Αναφορά στο μνημείο γίνεται από τον Χ. Φαράντο στην πολύτιμη εργασία του για τον εντοπισμό και την καταγραφή των εκκλησιών της περιοχής (Χ. Φαράντος, *Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες στις περιοχές των χωριών: Αλιβέρι, Κατακαλός, Βελούσια, Άγ. Λουκάς, Παραμερίτες, Θαρούνια, Κρεμαστός, Οριό, Μουρτάρι, Οχτανιά, Αυλωνάρι, Άγ. Γεώργιος και Αχλαδερή της Ν. Εύβοιας*, ΑΕΜ ΚΓ' (1980), 323-380, 346-347 και πίν. 12). Επίσης, σύντομη αναφορά στο μνημείο, βλ. εις Ανώνυμος, *Συνοπτική ιστορία εκπαιδευτικής περιφέρειας Κύμης (Ιστορικά - Λαογραφικά - Πολιτιστικά και λοιπά στοιχεία)* (Κύμη 1975), 203.

3. Την ανάγνωση της χρονολογίας καθιστά δύσκολη η κάπως ιδιότυπη γραφή και τα πολλαπλά ασβεστώματα.

4. Δεν είναι γνωστό, αν οι εργασίες αυτές σχετίζονται χρονικά με την μεταφορά στην θέση αυτή του νεκροταφείου του χωριού που, σύμφωνα με μαρτυρίες, έγινε στις αρχές του 20ου αιώνα ή λίγο παλαιότερα. Πριν μεταφερθεί στην σημερινή του θέση το νεκροταφείο βρισκόταν μέσα στο χωριό, στα βόρεια του «Καθολικού» (του ενοριακού ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου), όπου τώρα το Σχολείο.

5. Κατά την κατασκευή του νέου οδοστρώματος στα 1985, οπότε η περιοχή του ναού και του νεκροταφείου έλαβε την τελική της μορφή, το ίδιο το μνημείο δεν εθίγη, αλλά το άμεσο περιβάλλον του αλλοιώθηκε με πολύ δυσμενή για την ανάδειξή του αποτελέσματα.

6. Μεταξύ των κεραμιδιών ξεχωρίζουν ορισμένα προφανώς παλαιότερα από τα υπόλοιπα. Οι στρωτήρες έχουν μή-

πάξει ολόκληρο το κτίσμα (πίν. 952, 964,5). Η κάλυψη της κόγχης του ιερού γίνεται με κακοφτιαγμένη τριμερή στέγη, που αποτελεί συνέχεια εκείνης του ναού (πίν. 964).

Οι επίπεδοι και αδιάρθρωτοι τοίχοι του ναού είναι αρμολογημένοι με παχύ αρμολόγημα (πίν. 965) ή επιχρισμένοι (πίν. 951,2). Η τοιχοποιία, όπου διακρίνεται, είναι από αργούς, πλακοειδείς ασβεστόλιθους και πλίνθους που κατά τόπους σχηματίζουν μικρού μήκους οριζόντιες σειρές και οριζόντια πλινθία. Οι γωνίες είναι διαμορφωμένες με τον ίδιο τρόπο, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή. Στον βόρειο τοίχο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η αετωματοειδής υπερύψωση στο μέσον του⁷ και το μαρμάρινο λοξότμητο αρχιτεκτονικό μέλος (τμήμα κοσμήτη ή υπαψίδιο), που είναι εντοιχισμένο, άγνωστο αν εξ αρχής ή σε δεύτερη χρήση, κατά τον άξονά του. Στο βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου, όπου κατέληγε ο μανδρότοιχος του νεκροταφείου, διακρίνονται ίχνη πακτώσεως ξύλινης στέγης, λείψανα προφανώς της στοάς («ξουσταγιού») που, σύμφωνα με μαρτυρίες, βρισκόταν στην θέση αυτή. Το γείσο του δυτικού τοίχου είναι νεωτερικό, διαμορφωμένο από διάτρητα τούβλα. Από διάτρητα τούβλα είναι, επίσης, διαμορφωμένο το τοξωτό ανώφλι της θύρας του ίδιου τοίχου, καθώς και του παραθύρου του νότιου τοίχου.

Ολόκληρο το νότιο και το μεγαλύτερο μέρος του μεσαίου τμήματος της κόγχης του ιερού καλύπτονται με πατητό επιχρίσμα. Η τοιχοποιία τους, όσο διακρίνεται, είναι πρόχειρη αργολιθοδομή και η κατασκευή τους παρουσιάζει ακανονιστίες (πίν. 952, 976). Στο μεσαίο τμήμα ανοίγεται έκκεντρα μικρό, ορθογώνιο παράθυρο (πίν. 998). Αυτό έχει, προφανώς, αντικαταστήσει παλαιότερο, μεγαλύτερο άνοιγμα, του οποίου διατηρούνται εν μέρει ο βόρειος σταθμός από παρόλιθους και πλίνθους εναλλάξ, καθώς και η ποδιά. Η ποδιά του νεωτέρου ανοίγματος είναι διαμορφωμένη από τμήμα μαρμάρινου αμφικιονίσκου παραθύρου. Ένα τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, με άγνωστη αρχική χρήση, είναι εντοιχισμένο κάτω από αυτήν. Διαφορετική εικόνα εμφανίζει το βόρειο τμήμα της κόγχης (πίν. 999). Εδώ η κατασκευή είναι κανονική και η τοιχοποιία από παρόλιθους και πλίνθους κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Τους κατακόρυφους αρμούς του δόμου, που αντιστοιχεί στην ποδιά του αρχικού παραθύρου, κοσμούν τρία κεραμοπλαστικά κοσμήματα.

Σε πλήρη αντίθεση με το εξωτερικό, το εσωτερικό του ναού παρουσιάζει πλούσια αρχιτεκτονική διάρθρωση (πίν. 976, 987, 9910,11). Η κάλυψή του γίνεται με θολοδομία που φέρεται από τους περι-

μετρικούς τοίχους και τέσσερις κίονες με τεκτονικά κιονόκρανα. Η θολοδομία παρουσιάζει την τυπική για σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς διάταξη: οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους και τα γωνιακά διαμερίσματα με φουρνικά. Στους τοίχους των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων είναι διαμορφωμένα μικρού πάχους τόξα, που φέρουν τα φουρνικά. Το μεγαλύτερο μέρος της θολοδομίας διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στην θέση, μόνον, του κατεστραμμένου τρούλλου, ο οποίος σημειωτέον δεν ήταν συμμετρικά τοποθετημένος ως προς τον κατά πλάτος άξονα του ναού, αλλά ελαφρά μετατεθειμένος προς τα ανατολικά, και του ημικυλινδρικού θόλου της ανατολικής κεραίας, που έχει επίσης καταρρεύσει, έχει κατασκευασθεί τρίριχτη στέγη από σκυρόδεμα. Σε ορισμένα, επίσης, σημεία της θολοδομίας, όπως στην νότια κεραία και στο νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα, παρουσιάζονται παραμορφώσεις, που οφείλονται πιθανότατα σε σεισμική δράση, καθώς και άτεχνες επισκευές ρηγμάτων.

Οι τοίχοι του ναού είναι διαρθρωμένοι με παραστάδες που εξέχουν κατά 0,10 έως 0,15 μ. και φέρουν λοξότμημα επίκρανα (πίν. 10315a). Στην θέση του χαμένου επικράνου της η νότια παραστάδα του ανατολικού τοίχου φέρει επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου σε δεύτερη χρήση (πίν. 9910). Στο κάθε ένα από τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα είναι διαμορφωμένες στο πάχος της τοιχοποιίας δύο κόγχες: μία ημικυκλική στον ανατολικό και μία ορθογωνική στον βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα (πίν. 976). Ολόκληρη την κόγχη του ιερού, ως το ύψος των 0,40 μ., καταλαμβάνει η κτιστή βάση της νεωτερικής, από σκυρόδεμα, Αγίας Τραπέζης. Τόσο στην κόγχη, όσο και σε διάφορα άλλα σημεία του ανατολικού τοίχου διαπιστώνονται ακανονιστίες στην κατασκευή, που προφανώς οφείλονται σε κακότεχνη μερική ανοικοδόμηση του τοίχου μετά από κάποια καταστροφή.

Ολόκληρος ο ναός καλύπτεται εσωτερικά με νεωτερικά επιχρίσματα, που δεν επιτρέπουν παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή των τοίχων και των θόλων του. Το νεωτερικό δάπεδο του ναού είναι διαμορφωμένο από σκυρόδεμα σε στάθ-

κος και πλάτος 40, βέλος 3 και πάχος 2,5-3 εκ. Οι καλυπτήρες έχουν διαστάσεις 40x23 και βέλος 6 εκ. Τα νεώτερα κεραμίδια έχουν διαστάσεις 40x23 και 14-18 εκ. στο κάτω και στο άνω άκρο αντίστοιχα, βέλος 5 και πάχος 2 εκ.

7. Στα δυτικά της υπερυψώσεως ο τοίχος έχει συμπληρωθεί κατά το ανώτατο τμήμα του με διάτρητα τούβλα.

μη 0,50 έως 0,80 μ. χαμηλότερα από το σημερινό φυσικό έδαφος. Η είσοδος στο εσωτερικό του μνημείου γίνεται μέσω της τοξωτής θύρας του δυτικού τοίχου. Ο φωτισμός του γίνεται από το ορθογώνιο παράθυρο του νότιου τοίχου και το μονόλοβο της κόγχης του ιερού. Το τέμπλο του ναού είναι νεωτερικό, χτιστό, με κλασικιστικά μορφολογικά στοιχεία. Είναι κτισμένο εμπρός από τους ανατολικούς κίονες, ενσωματώνοντας εν μέρει τα κιονόκρανά τους (πίν. 987, 991).

Γ. Από την περιγραφή που προηγήθηκε είναι προφανές, ότι η σημερινή μορφή του ναΐσκου των Παραμεριτών είναι αποτέλεσμα διαφόρων μεταγενεστέρων επεμβάσεων, με πρόχειρο γενικά χαρακτήρα, σε ένα παλαιότερο κτίριο. Οι σημαντικότερες από τις νεώτερες επεμβάσεις, εκείνες που ουσιαστικά έδωσαν στο μνημείο την σημερινή του μορφή, πρέπει χωρίς αμφιβολία να τοποθετηθούν στα 1880, στην χρονολογία, δηλαδή, που αναφέρει η λίθινη πλάκα του δυτικού τοίχου. Πρόκειται για την μερική ανακατασκευή τμημάτων των εξωτερικών τοίχων, την διαμόρφωση των ανοιγμάτων και την κατασκευή της υπάρχουσας ενιαίας στέγης. Οι εργασίες φαίνεται ότι περιελάμβαναν ακόμη και την κατασκευή του «ξουσταγιού», που έχει ήδη αναφερθεί. Στις επεμβάσεις που έγιναν στον ναό από τα 1941-42 και εξής περιλαμβάνονταν η καθαίρεση του «ξουσταγιού», η επίχριση του εσωτερικού του μνημείου, καθώς και του δυτικού του τοίχου εξωτερικά, η κατασκευή του τέμπλου και του δαπέδου.

Λίγα ερωτηματικά υπάρχουν σχετικά με βασικά θέματα της γενικής αρχιτεκτονικής διαρθρώσεως του μνημείου στην αρχική του αυτή φάση. Η αναπαράσταση της κατόψεως (πίν. 10012) δεν παρουσιάζει προβλήματα. Η τομή (πίν. 10113) αποκαθίσταται γραφικά, επίσης με σχετική ακρίβεια, με την εξαίρεση του τρούλλου, για το ύψος του οποίου δεν είναι τίποτε γνωστό. Δεν είναι, επίσης, δυνατός ο καθορισμός της αρχικής στάθμης του δαπέδου του ναού, καθώς και του περιβάλλοντος εδάφους χωρίς σκαφική έρευνα. Από το ύψος, πάντως, της ποδιάς του παραθύρου του ιερού φαίνεται, ότι υπάρχει αρκετή επίχωση, ακόμη και στο εσωτερικό του μνημείου. Η διαμόρφωση των στεγών πρέπει να υποτεθεί, ότι γινόταν κατά τον τυπικό για σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς τρόπο, οι καταστροφές όμως των σχετικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, που επέφερε η διαμόρφωση της νεώτερης καλύψεως, δεν επιτρέπουν την ακριβή αναπαράστασή τους.

Όσον αφορά στις όψεις του ναού, άγνωστη παραμένει η ακριβής διαμόρφωση των ανωτέρων τμη-

μάτων τους. Φαίνεται, πάντως, ότι ήταν και αυτά διαμορφωμένα με αργολιθοδομή όμοια με των διατηρουμένων τμημάτων. Ο τρούλλος ήταν, ενδεχομένως, διαμορφωμένος με τρόπο ανάλογο με την κόγχη του ιερού, δηλαδή με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Τίποτε δεν είναι γνωστό για την γενική μορφή του. Η μορφή των γείσων του μνημείου είναι επίσης άγνωστη. Από τα αρχικά παράθυρα του ναού διατηρούνται λείψανα μόνον εκείνου της κόγχης του ιερού, που όμως, δεν επαρκούν για μια πλήρη αποκατάστασή του. Από τα στοιχεία που παρέχονται από την ποδιά, τον βόρειο σταθμό και τον εντοιχισμένο στο μεταγενέστερο γέμισμα αμφικιονίσκο, που χωρίς αμφιβολία ανήκε εδώ, φαίνεται ότι επρόκειτο για αρκετά ευρύ δίβολο παράθυρο με τους σταθμούς διαμορφωμένους από τοιχοποιία, χωρίς δηλαδή πλίνθινο ή πώρινο πλαίσιο, που έφθανε ως την ποδιά. Δεν είναι, όμως, γνωστό, αν αυτό ανήκε στον τύπο της «ελεύθερης τοξοστοιχίας» (arcade type) ή ήταν του συνθέτου τύπου. Δεν είναι, επίσης, γνωστός ο αριθμός, η θέση και η μορφή άλλων παραθύρων του μνημείου. Χωρίς αμφιβολία η δυτική θύρα ήταν εξ αρχής η μοναδική είσοδος του ναού. Η μορφή, όμως, και οι ακριβείς διαστάσεις της δεν είναι γνωστές.

Δ. Ο ναΐσκος των Παραμεριτών είναι απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, ανήκει δηλαδή σε ένα τύπο που, όπως έχει ήδη επισημανθεί, είναι γνωστός, αλλά όχι πολύ διαδεδομένος στην Ελλαδική Σχολή⁸. Ας σημειωθεί, ότι στην περίπτωση ναών με εξαιρετικά μικρές διαστάσεις, όπως ο Άγιος Ανδρέας, η χρήση κίωνων και στα ανατολικά στηρίγματα που τρούλλου αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη, επειδή παρέχει κάποια άνεση χώρου στο στοιχειώδες ιερό.

Η κατ' επιδραση της Κωνσταντινουπολίτικης Σχολής κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων του ναού με φουρνικά, που προσιδιάζει σε μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα⁹, καθώς και η σπάνια σε δικιόνιους και τετρακιόνιους ελλαδικούς ναούς

8. Βλ. σχετικά Α. Φιλίππιδου, Η χρονολόγηση της Μεταμορφώσεως Σωτήρος Αθηνών, *ΕΕΠΣΑΠΘ*, Παράρτημα Ε' (1971-1972), 1-16, 6, σημ. 1 και Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΙΔ' (1987-1988), 189-204, 191.

9. Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι της Βοιωτίας, *ΕΕΒΜΑ* /α (1988), 491-528, 501-502, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και ο ίδιος, Γωνιακά διαμερίσματα, 194.

διάρθρωση των τοίχων του με παραστάδες¹⁰, χαρακτηρίζουν το μνημείο. Ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι η διαμόρφωση των αβαθών τόξων στους τοίχους των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, που έχει αναφερθεί. Αυτά μπορούν να ερμηνευθούν ως ανάμνηση της σπανιότητας, ακόμη και σε σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Ελλάδος, πλήρους αναπτύξεως των γωνιακών διαμερισμάτων με γωνιακή παραστάδα¹¹.

Η ασύμμετρη, ως προς τον κατά πλάτος άξονα του ναού, τοποθέτηση του τρούλλου, που παρατηρείται στον ναό του Αγίου Ανδρέα, είναι ασυμβίβαστη με τον περίκεντρο χαρακτήρα του τύπου των απλών τετρακινίων, των οποίων τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με σταυροθόλια ή φουρνικά, κατά το Κωνσταντινουπολίτικο σύστημα¹². Πιθανότατα, η ασυμμετρία αυτή οφείλεται στην προσπάθεια να εξασφαλισθεί χώρος για το εκκλησίασμα, δεδομένων των μικρών διαστάσεων του ναού και της απουσίας νάρθηκα¹³.

Ε. Εξ αιτίας των καταστροφών και των επακόλουθων σοβαρών αλλοιώσεων που έχει υποστεί εξωτερικά, κυρίως, ο ναός του Αγίου Ανδρέα, περιορισμένες, σχετικά, παρατηρήσεις είναι δυνατόν να γίνουν σε θέματα μορφολογίας.

Όσον αφορά στην γενική σύνθεση των όψεων του μνημείου, οι μόνες παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν είναι, ότι αυτές ήταν, όπως συνήθως στα ελλαδικά μνημεία, επίπεδες και αδιάρθρωτες και ότι παρουσίαζαν φτωχή μάλλον εικόνα, καθώς ήταν διαμορφωμένες από απλή αργολιθοδομή με την εξαίρεση της κόγχης του ιερού και, πιθανότατα, όπως έχει αναφερθεί, και του τρούλλου¹⁴.

Το είδος της προσεγγμένης αργολιθοδομής με τις σειρές πλίνθων και τα οριζόντια πλινθία, που έχει χρησιμοποιηθεί στον ναϊσκο των Παραμεριτών, αποτελεί την πιο ελεύθερη και χαλαρή παραλλαγή ενός ευρέως διαδεδομένου συστήματος τοιχοποιίας, που απαντάται σε πολυάριθμα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά ελλαδικά μνημεία¹⁵. Στον Άγιο Ανδρέα η αργολιθοδομή παρουσιάζει σχετική εκλέπτυνση και προσοχή στην κατασκευή, ανάλογη με εκείνες μνημείων του 12ου και του 13ου αιώνα¹⁶.

Αν και η κακή της κατάσταση περιορίζει την δυνατότητα παρατηρήσεων, τα βασικά χαρακτηριστικά της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας της κόγχης του ιερού του ναού είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν. Παρά την μερική τους κάλυψη από νεώτερα αρμολογήματα φαίνεται, ότι η λάξευση των λίθων ήταν εξ αρχής κάπως αμελής, πράγμα που ανταποκρίνεται στην μάλλον φτωχή εικόνα της αρχιτεκτονικής του μικρού μνημείου. Ανάλο-

γα θα μπορούσαν να λεχθούν και για τις πλίνθους, η κατασκευή των οποίων δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Αυτές έχουν πάχος από 2,5 έως 3 εκ. Συχνά παρατηρείται μια λέπτυνση του ορατού τους άκρου, που επιτυγχάνεται με θραύση των ακμών μετά την όπτηση. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για μια εκ των ενόντων προσπάθεια να δοθεί στην τοιχοποιία η εκλεπτυσμένη μορφή, που χαρακτηρίζει, συχνά, μνημεία του 12ου και 13ου αιώνα¹⁷.

10. Μαμαλούκος, Παρόρι, 502 και σημ. 25, όπου αναφέρονται και τα γνωστά παραδείγματα απλών τετρακινίων.

11. Ό.π., 502, σημ. 23.

12. Πρόχειρα βλ. Μ. Σωτηρίου, Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Β' (1960-61), 101-129, 120-122, όπου και παραδείγματα.

13. Το πράγμα είναι αρκετά σύνθετο σε μικρών σχετικά διαστάσεων, και τις περισσότερες φορές χωρίς αρχικό νάρθηκα, ναούς απλούς τετρακινίους, τα γωνιακά διαμερίσματα των οποίων καλύπτονται με κατά μήκος ημικυλινδρικούς θόλους (Μεταμόρφωση Αθηνών, Άγιοι Ασώματοι Θησείου) ή με συνδυασμό φουρνικών ή σταυροθολίων και ημικυλινδρικών θόλων (Κοίμηση και Μεταμόρφωση στο Μούλκι Σαλαμίνος), καθώς και σε δικιόνιους με ποικίλη κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων (Ταξίαρχος Ρωμαϊκής Αγοράς, Άγιοι Πάντες Ομολογητές Αμπελοκήπων, Όμορφη Εκκλησία Γαλατσίου, Κοίμηση Σοφικού, Καθολικό Μονής Κλειστών) και σε ορισμένους ελλαδικούς μεταβατικούς (σχετικά βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνα [Θεσσαλονίκη 1975], 122-123, πίν. Β. Στους εκεί αναφερόμενους ναούς πρέπει να προστεθεί και ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Παλιού Λιγουριού).

14. Σχετικά με την χρήση συνδυασμού πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας και αργολιθοδομής βλ. πρόχειρα Α. Η. S. Megaw, The Chronology of Some Middle Byzantine Churches, BSA 32 (1931-32), 90-130, 101.

15. Χ. Μπούρας, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου παρά την Σφάκα Φθιώτιδος, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 3 (Αθήνα 1989), 171-178, 173-174. Βιβλιογραφία καθώς και ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με την χρονική διάδοση του είδους της τοιχοποιίας βλ. πρόχειρα Μαμαλούκος, Παρόρι, 510-511.

16. Όπως στο καθολικό της Μονής Καισαριανής, στον νάρθηκα της Μονής Ζωοδόχου Πηγής Δερβενοσάλεσι, στον Άγιο Δημήτριο στο χωριό Άγιος της Εύβοιας, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, στην νότια στοά του Αγίου Γεωργίου Σφάκας Λοκρίδος, του Ταξίαρχη Μεσσαριάς Άνδρου, της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Μούλκι Σαλαμίνος.

17. Όπως, για παράδειγμα, στην Παλαιοπαναγιά της Μαυλάδας, στην Κοίμηση Μέρμπακα, στις Βλαχέρνες Ηλείας, στον Άγιο Γεώργιο της Ανδρούσας, στον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι Βοιωτίας. Σύμφωνα με πληροφορία του καθ. κ. Π. Βοκοτόπουλου ανάλογο με του Αγίου Ανδρέα φαινόμενο λεπτότητας των πλίνθων μετά την όπτηση παρατηρείται στην Παντάνασσα της Φιλιπιάδος.

Στους οριζόντιους αρμούς οι πλίνθοι είναι τοποθετημένες σε μονές σειρές, ενώ στους κατακόρυφους υπάρχουν κατά περίπτωση μία ή δύο. Η παρουσία ή η απουσία πλίνθων στους κατακόρυφους αρμούς, καθώς και η γενικότερη χρήση τους στην πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία δεν αποτελεί ασφαλές χρονολογικό τεκμήριο. Και αυτό, γιατί εκτός από την τάση του περιορισμού της χρήσεως πλίνθων στους κατακόρυφους αρμούς και γενικά στην τοιχοποιία, που είχε από παλιά εντοπίσει ο Megaw¹⁸, έχει ήδη διαπιστωθεί, ότι η τάση που χαρακτηρίζεται από μεγάλη χρήση πλίνθων, δεν περιορίζεται στην Ηλεία, αλλά έχει γενικότερη διάδοση¹⁹.

Η χρήση κεραμοπλαστικών στους κατακόρυφους αρμούς του δόμου, που αντιστοιχεί στην ποδιά του αρχικού παραθύρου της κόγχης, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Αν και εξ αιτίας των φθορών στα ανώτερα τμήματα του τοίχου δεν είναι βέβαιο ότι δεν υπήρχαν και ψηλότερα ανάλογα κοσμήματα, η διαμόρφωση ενός είδους ζωφόρου στην χαμηλή αυτή στάθμη αποτελεί φαινόμενο χωρίς, όσο γνωρίζω, ανάλογο.

Δύο από τα τρία κεραμοπλαστικά κοσμήματα, που διατηρούνται στο βόρειο τμήμα της κόγχης του Αγίου Ανδρέα, προέρχονται από το κουφικό θεματολόγιο (πίν. 10214α,γ). Το α είναι παραλλαγή του θέματος που έχει παρομοιασθεί με τον αριθμό 2²⁰ και έχει χαρακτηριστεί ως ένα από τα λίγα θέματα που επιβίωσαν μετά τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα²¹. Το θέμα συναντάται μεμονωμένο²² σε ζωφόρους²³ ή ως τμήμα μεγαλύτερου θέματος²⁴. Το γ, που συντίθεται από κουφίζουσες μονάδες που σχηματίζουν δύο αντίωτες γωνίες, δεν είναι από αλλού γνωστό ως μεμονωμένο θέμα, αλλά ως τμήμα ζωφόρου²⁵. Το τρίτο κόσμημα (πίν. 10214β) είναι ένα απλό έγκοπτο τούβλο του γνωστού ως πριονωτού, κυματιστού ή zig-zag τύπου²⁶. Τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα του ναού του Αγίου Ανδρέα είναι κατασκευασμένα κατά τον συνηθέστερο τρόπο, δηλαδή από κατάλληλα διαμορφωμένες πριν από την όπτηση μονάδες, τοποθετημένες στο κονίαμα του αρμού. Η κατασκευή τους είναι κάπως αμελής και πρόχειρη, όπως άλλωστε και η όλη κατασκευή του ναΐσκου. Ο γενικός χαρακτήρας τους και κυρίως τα διακοσμητικά τελειώματα των μονάδων, τόσο των κουφικών όσο και των πριονωτών, θυμίζουν σαφώς τα όψιμα, του 12ου αιώνα, παραδείγματα του είδους²⁷.

Τέλος, όσον αφορά στην διαμόρφωση των σταθμών του παραθύρου της κόγχης του ιερού από τοιχοποιία, μπορεί να παρατηρηθεί, ότι με ανάλογο

τρόπο είναι διαμορφωμένοι οι σταθμοί διλόβων και τριλόβων παραθύρων τύπου «ελεύθερης τοξοστοιχίας» και συνθέτων, κυρίως του 10ου και 11ου αιώνα²⁸, αλλά και οψίμων του 12ου και 13ου αιώνα, παραδειγμάτων και των δύο αυτών τύπων²⁹.

ΣΤ. Εκείνο που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στον ναό του Αγίου Ανδρέα είναι η πλούσια, σε σχέση με το μικρό του μέγεθος, μαρμαρική του.

18. Megaw, *The Chronology*, 112-113.

19. Α. Φιλίππιδου-Μπούρα, Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΣΤ' (1970-1972), 13-28, 24, όπου και παραδείγματα. Επίσης, Μαμαλούκος, Παρόρι, 513.

20. Ν. Νικονάνος, Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής Αθηνών, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη* (Θεσσαλονίκη 1983), 337.

21. *Ό.π.*, 350-351, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

22. Παναγία Οσίου Λουκά (Α. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά* [Αθήνα 1980], πίν. 4), Καθολικό Οσίου Λουκά (Megaw, *The Chronology*, πίν. 30.50), Άγιοι Απόστολοι Σολάκη (ό.π., πίν. 30.30), Σωτήρα Λυκοδήμου (ό.π., πίν. 30.41), Εξωνάρθηκας Καπνικαρέας (ό.π., εικ. 2.Ε), στον Άγιο Θωμά Τανάγρας (Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής* [Αθήνα 1969], πίν. XLIV, 2.Ζ).

23. Παναγία Οσίου Λουκά (Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, πίν. 7, 8), Σωτήρα Λυκοδήμου (Megaw, *The Chronology* [ό.π., σημ. 14], εικ. 1).

24. Άγιοι Θεόδωροι Αθηνών (Νικονάνος, Κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις, 340, εικ. 7), Άγιος Δημήτριος Σαρανικού (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Αττική*, πίν. XI.3), Άγιος Ιωάννης Ελεήμων Λιγουριού (Χ. Μπούρας, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', Ζ' [1974], εικ. 6, VI).

25. Σωτήρα Λυκοδήμου (Megaw, *The Chronology*, εικ. 1).

26. Megaw, *ό.π.*, 113-114· Α. Ορλάνδος, Άγνωστος Βυζαντινός ναός παρά το Δράγανο Αχαΐας, *ΑΒΜΕ*, ΙΑ' (1969), 57-86, 66.

27. Όπως στους ναούς Μεταμορφώσεως Αθηνών (περί το 1100 [Φιλίππιδου, Μεταμόρφωση (ό.π., σημ. 8), 11-12 και πίν. 14]), Αγίου Δημητρίου Δράγανου (12ος αιώνας [Ορλάνδος, Δράγανο, 63, εικ. 8]) και Αγίου Ιωάννου Ελεήμονος Λιγουριού (12ος αιώνας [Μπούρας, Λιγουριό, 19-20, εικ. 6]).

28. Όπως πρόχειρα, στην Παναγία του Οσίου Λουκά (ανατολική όψη) στους Αγίους Αποστόλους του Σολάκη, στους Αγίους Ιάσωνα και Σωσίπατρο Κερκύρας, στην Καπνικαρέα (παράθυρα τύπου ελεύθερης τοξοστοιχίας) και στο Καθολικό του Οσίου Λουκά και στους Αγίους Θεοδότους Αθηνών (παράθυρα σύνθετου τύπου).

29. Όπως στον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα στο Λιγουριό (παράθυρο τύπου ελεύθερης τοξοστοιχίας) και στην Αγία Βαρβάρα Ερήμου, στον Άγιο Νικόλαο Οχιάς, στον Ταξιάρχη Μελίδας Άνδρου, στην Αγία Μονή Αρείας (δυτική όψη) και στον Άγιο Ιωάννη τον Κυνηγό (παράθυρα σύνθετου τύπου).

Στα μαρμαρικά του μνημείου περιλαμβάνονται οι τέσσερις κίονες με τα κιονόκρανά τους, τα αρχικά οκτώ επίκρανα των παραστάδων, ο αμφικιονίσκος του διλόβου παραθύρου του ιερού με το επίθημά του (πίν. 10315) και ενδεχομένως ένα χαμένο σήμερα μαρμάρινο τέμπλο. Σε αντίθεση με την πρακτική της γενικής ή, τουλάχιστον, της εκτεταμένης χρήσεως αρχαίου υλικού, που αποτελεί συνηθέστατο φαινόμενο όχι μόνον σε μνημεία μικρής σχετικά σημασίας, αλλά και σε κτίσματα μεγαλύτερων αξιώσεων, στην περίπτωση του μικρού ναΐσκου των Παραμεριτών όλα τα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη του κτιρίου, πιθανότατα ακόμη και κορμοί των κίωνων, έχουν κατασκευασθεί ειδικά για το κτίριο. Στα μαρμαρικά του Αγίου Ανδρέα περιλαμβάνονται μέλη, όπως τα επίκρανα των παραστάδων, που τις περισσότερες φορές απουσιάζουν από μικρούς ναούς και κάποτε και από μεγαλύτερους και σπουδαιότερους³⁰.

Τα κιονόκρανα του Αγίου Ανδρέα ανήκουν στον γνωστό εκείνο τύπο μεσοβυζαντινών κιονοκράνων, που θα μπορούσε να οριστεί ως επιθηματοειδής³¹. Κύρια χαρακτηριστικά του τύπου είναι η γενική μορφή και οι επιμήκεις αναλογίες των κιονοκράνων, που τα συνδέουν άμεσα με τα παλαιά επιθήματα. Τα κιονόκρανα παρουσιάζονται σε δύο παραλλαγές του τύπου: το βορειοδυτικό και το νοτιοανατολικό είναι «λεβητοειδή» (πίν. 10315α), το βορειοανατολικό και το νοτιοδυτικό «τεκτονικά» (πίν. 10315β). Τα ανά ζεύγη όμοια κιονόκρανα είναι διατεταγμένα, όπως και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις, κατά την διαγώνιο³². Και τα τέσσερα φέρουν γλυπτό διάκοσμο κατά την δυτική μόνον όψη τους, που θεωρείται κύρια³³. Η απουσία διακόσμου στις λιγότερο ορατές πλευρές κιονοκράνων, πρακτική γνωστή και από τα τέμπλα³⁴, οφείλεται προφανώς σε λόγους οικονομίας και είναι αρκετά συνήθης σε μικρότερους και φτωχότερους ναούς³⁵.

Η δυτική πλευρά του βορειοδυτικού κιονοκράνου (πίν. 10416) φέρει σχετικά μεγάλο, έξεργο κομβίο με ισοσκελή σταυρό από τριμερή ταινία. Τα άκρα του σταυρού διαμορφώνουν έλικες, που συνδέονται ανά δύο σχηματίζοντας τρίφυλλα ανθήματα στα γωνιαία διαμερίσματα. Βλαστοί από διμερή ταινία, που καταλήγουν σε ημιανθήματα, φύονται από κόμβους στο πάνω και στο κάτω μέρος του κομβίου. Την σύνθεση κλείνουν δεξιά και αριστερά ένας αετός και άρπυια που εικονίζονται κατά κρόταφον να πατούν στους βλαστούς και να στρέφονται προς τα πίσω. Η αντίστοιχη πλευρά του νοτιοδυτικού κιονοκράνου (πίν. 10417) έχει ως κεντρικό θέμα στέλεχος, που φέρει κώνο πίτυος. Από

την ρίζα του στελέχους φύονται βότρες και δύο βλαστοί από διμερή ταινία, που γεμίζουν την υπολοιπη επιφάνεια με τους περίπλοκους ελιγμούς τους και τα ημιανθήματα που φέρουν.

Τόσο ο ίδιος ο αμφικιονίσκος (πίν. 10315η) του διλόβου παραθύρου του ιερού, όσο και το επίθημά του (πίν. 10315στ) έχουν τις συνηθισμένες από τον 11ο αιώνα μορφές. Η κύρια στενή όψη του επιθήματος είναι διακοσμημένη με έξεργο αλυσωτό σταυρό από διμερή ταινία. Το θέμα του αλυσωτού σταυρού, όπως έχει παρατηρηθεί, επανεμφανίζεται στην τέχνη τον 10ο αιώνα³⁶ και παρουσιάζει έκτοτε αρκετή διάδοση³⁷. Σε θέση όμοια με του ναΐσκου των Παραμεριτών απαντάται στην Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας³⁸.

Αν και στην εκτέλεση διαπιστώνονται κάποιες αδυναμίες και ατέλειες, που φανερώνουν τον λαϊκότερο χαρακτήρα του, ο γλυπτός διάκοσμος των κιονοκράνων του Αγίου Ανδρέα παρουσιάζεται ενδιαφέρον θεματολογικά και αρκετά επιτυχής συνθετικά. Και από τις τρεις αυτές απόψεις εξεταζόμενος εντάσσεται στην μεγάλη ενότητα της γλυπτικής του 12ου αιώνα. Όσον αφορά στις συνθέσεις η πολυπλοκότητα, η πλήρης κάλυψη του βά-

30. Ορισμένες αναλογίες με τον Άγιο Ανδρέα στην αντιμετώπιση των μαρμαρικών μπορεί κανείς να δει στον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα στο Λιγουριό (Μπούρας, Λιγουριό, 17).

31. Τέτοιου τύπου κιονόκρανα φέρουν, για παράδειγμα, ο Ταξιάρχης Γλέζου, ο Άγιος Νικόλαος της Οχιάς και άλλοι ναοί της Μάνης. Επίσης, ανάλογα κιονόκρανα φέρει και ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις τα κιονόκρανα είναι διατεταγμένα εγκάρσια και όχι κατά μήκος, όπως στον Άγιο Ανδρέα.

32. Όπως πρόχειρα, η Παναγία του Οσίου Λουκά (Μπούρας, *Γλυπτός διάκοσμος* [ό.π., σμ. 22], 60).

33. Ο διάκοσμος των δύο ανατολικών κιονοκράνων δεν διακρίνεται, καθώς αυτά έχουν εν μέρει ενσωματωθεί στο νεότερο τέμπλο.

34. Α. Ορλάνδος, Ταξιάρχης Λοκρίδος, *ΕΕΒΣΣΤ'* (1929), 355-368, 361.

35. Τέτοιες περιπτώσεις είναι, για παράδειγμα, ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού, όπου τα κιονόκρανα φέρουν διάκοσμο μόνο στην δυτική πλευρά τους (Μπούρας, Λιγουριό [ό.π., σμ. 24], 17) και ο Ταξιάρχης Γλέζου Μάνης, όπου τα κιονόκρανα φέρουν διακόσμηση στην προς το εσωτερικό της δυτικής κεραίας πλευρά τους.

36. Βλ. σχετικά Μπούρας, *Γλυπτός διάκοσμος*, 48-49.

37. Βλ. σχετικά Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής Περίόδου στην Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη 1984), 186-187.

38. Α. Ορλάνδος, Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 5-40, 26 και εικ. 12.

θους και η συνοχή που τις διακρίνουν, αποτελούν χαρακτηριστικά της τέχνης της εποχής³⁹. Εξ άλλου, πολύ αγαπητά είναι τον 12ο αιώνα και τα θέματα που χρησιμοποιούνται στον ναΐσκο των Παραμεριτών: οι πολύπλοκοι ελυσόμενοι βλαστοί⁴⁰, το στέλεχος με τον κώνο πίτυος⁴¹ και τα διάφορα ζώδια⁴². Ο αλυσωτός σταυρός έχει ευρύτερη χρονική διάδοση, που καλύπτει και τον 12ο αιώνα⁴³. Τέλος, η ίδια η τεχνική στην εκτέλεση του φυτικού διακόσμου, που αποδίδεται αρκετά σαρκώδης και εύκαμπτος, επίσης προσιδιάζει στον 12ο αιώνα και μάλιστα στο δεύτερο ήμισυ του⁴⁴.

Ζ. Η κακή κατάσταση διατηρήσεως του αρχικού ναού του Αγίου Ανδρέα έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια πλήθους σημαντικών στοιχείων, που θα βοηθούσαν σε μια ακριβέστερη χρονολόγηση και μια καλύτερη αξιολόγησή του. Παρά ταύτα, από όσα προηγήθηκαν τόσο από την εξέταση των μορφών της αρχιτεκτονικής, όσο και από την μελέτη του γλυπτού διακόσμου είναι σαφές, ότι ο ναΐσκος των Παραμεριτών αποτελεί ένα ακόμη ενδιαφέρον μνημείο του δευτέρου, πιθανότατα, ημίσεως του 12ου αιώνα.

Την σημασία του το μικρό Ευβοϊκό μνημείο οφείλει, αφ' ενός στην πλούσια αρχιτεκτονική διάρθρωση του εσωτερικού του χώρου και αφ' ετέρου στον γλυπτό του διάκοσμο. Και τα δύο στοιχεία, που εκπλήσσουν, αν ληφθεί υπ' όψιν το εξαιρετικά μικρό μέγεθος του μνημείου, φανερώνουν υψηλές προθέσεις από μέρους των κτητόρων του, μελών, ενδεχομένως, της τοπικής αριστοκρατίας ή μοναχών κάποιου άγνωστου, ευκατάστατου μοναστηριού.

39. L. Bouras, *Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Θ' (1977-1979), 63-75, γενικά.

40. *Ο.π.*, 74.

41. Για τον κώνο πίτυος που απαντά συχνότατα στον 12ο αιώνα στο θέμα του Δένδρου της Ζωής βλ. Α. Μπούρα, *Το Δένδρο της Ζωής στη Μεσοβυζαντινή Ελλαδική Γλυπτική, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων* (Αθήνα 1982), 66-67.

42. L. Bouras, *Sculptures*, 66.

43. Βλ. παραπάνω σημ. 37.

44. L. Bouras, *ό.π.*, 68, 71.

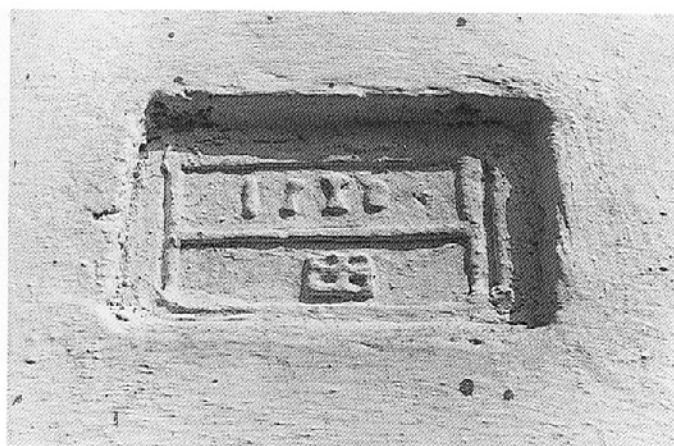

1

2

1. Παραμερίτες Ευβοίας, Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη από τα νοτιοδυτικά.
 2. Παραμερίτες Ευβοίας, Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη από τα νοτιοανατολικά.

3

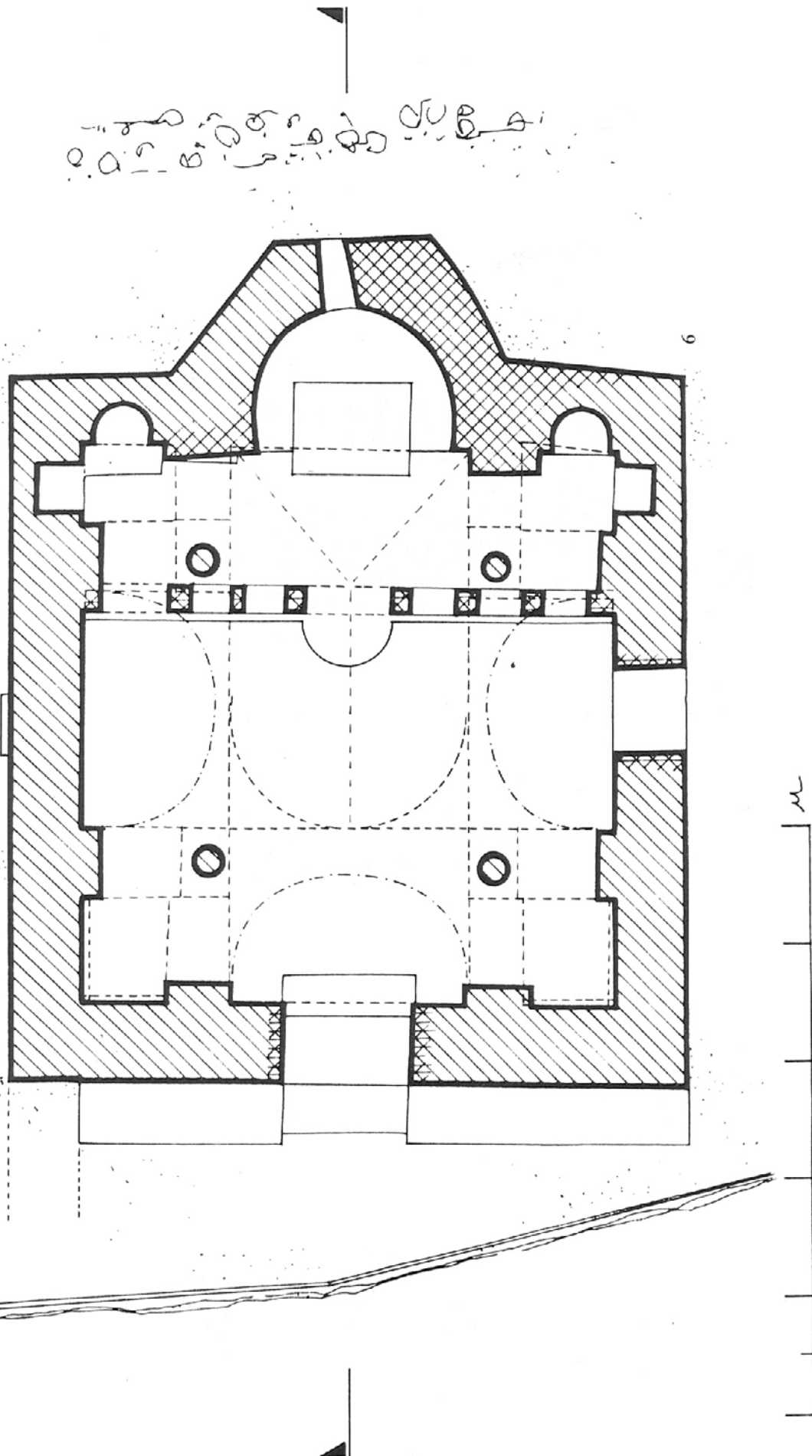

4

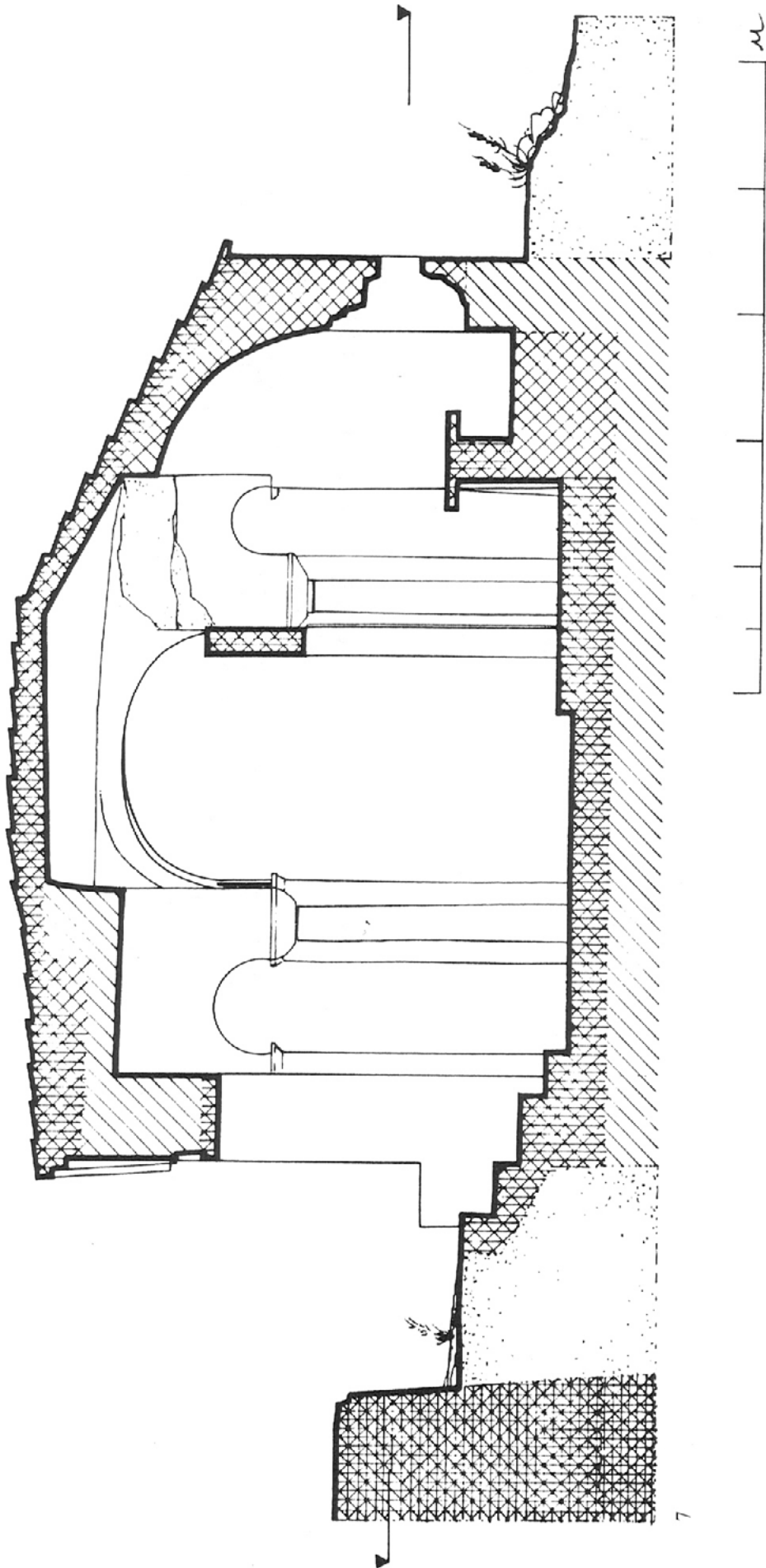

5

3. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Λίθινη ενεπίγραφη πλάκα στην δυτική όψη.
4. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη από τα ανατολικά.
5. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη από τα βόρεια.

6. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Κάτωψη.

7. Παραμερίτιες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Τομή κατά μήκος.

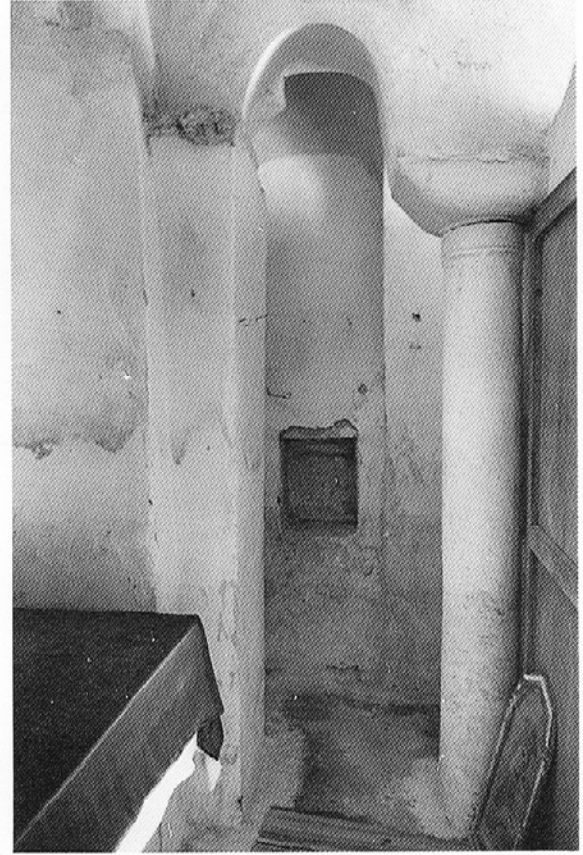
8

9

10

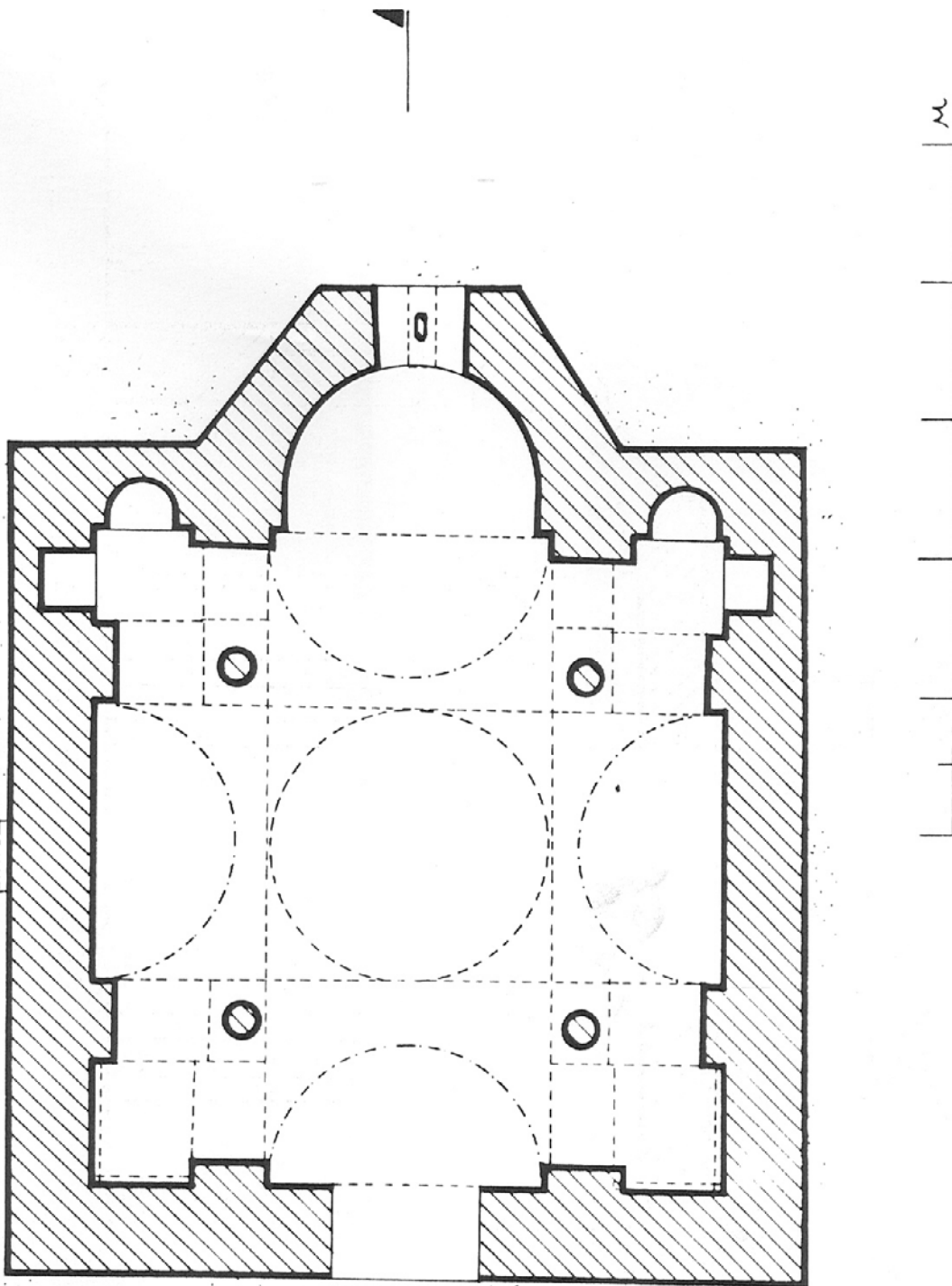
11

8. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Το παράθυρο της κόγχης του ιερού.

9. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Βόρειο τμήμα κόγχης ιερού.

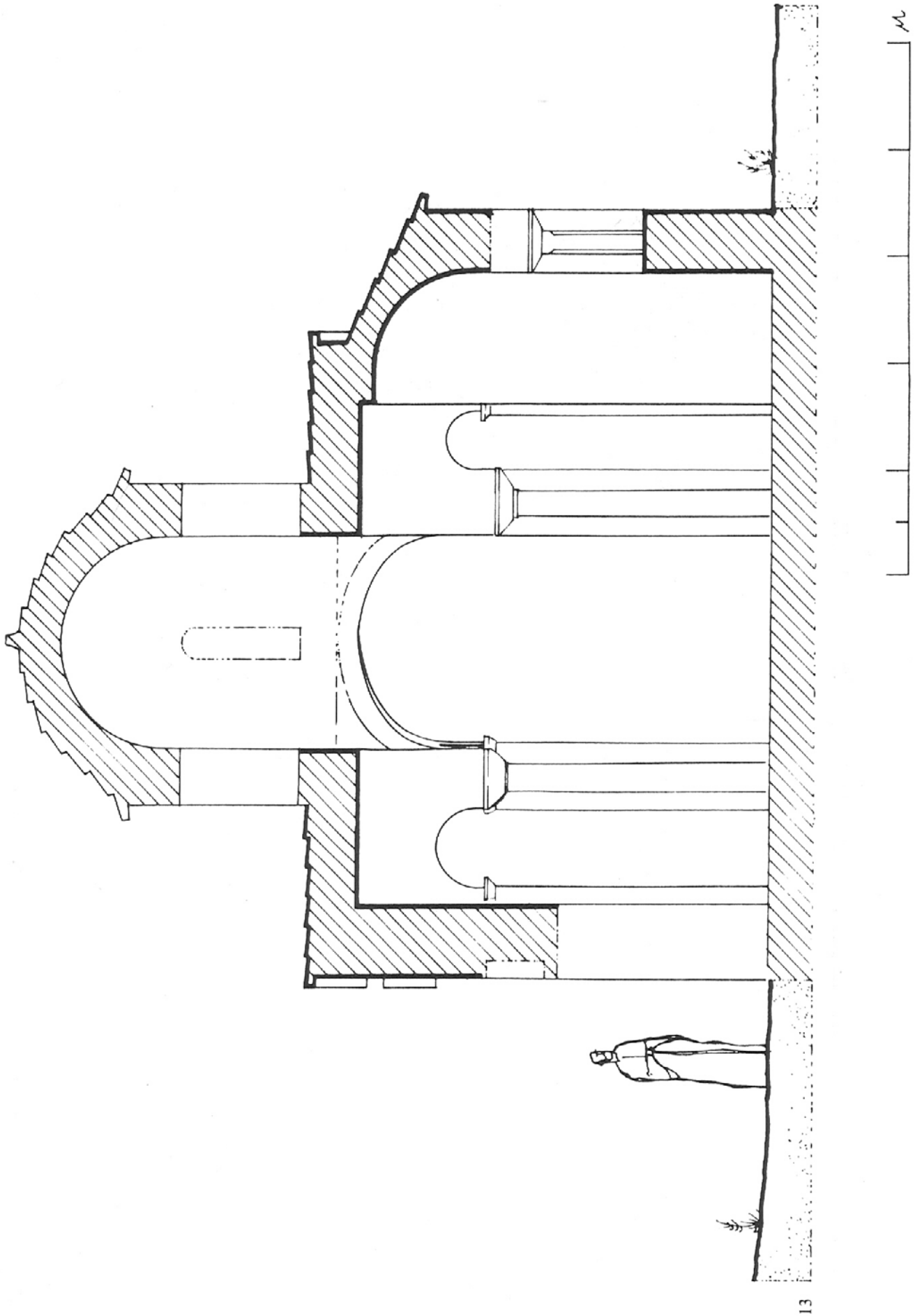
10. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη του εσωτερικού προς τα νοτιοδυτικά.

11. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Άποψη του εσωτερικού του ιερού προς τα νότια.

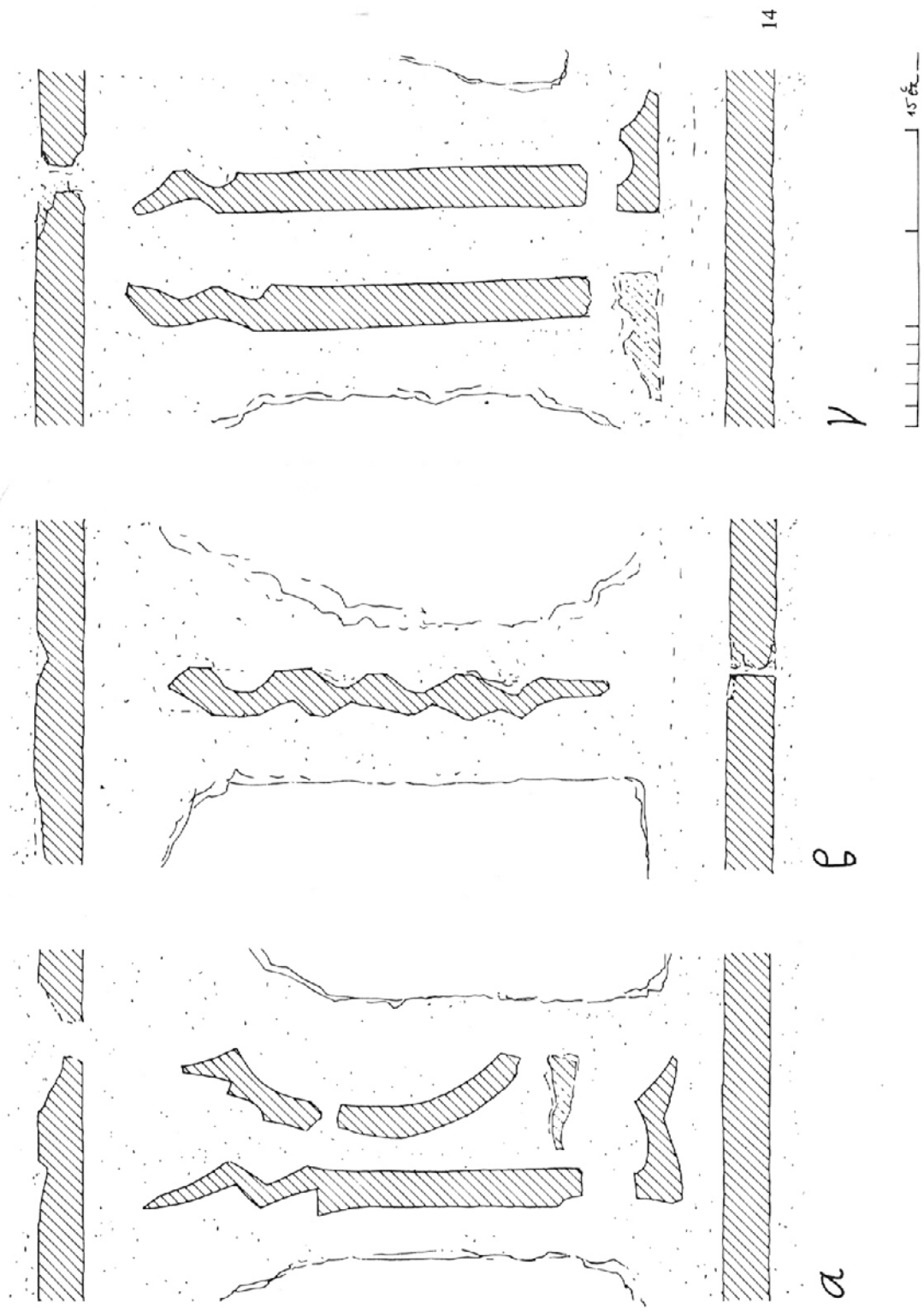
12

12. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Κάτοψη (αναπαράσταση).

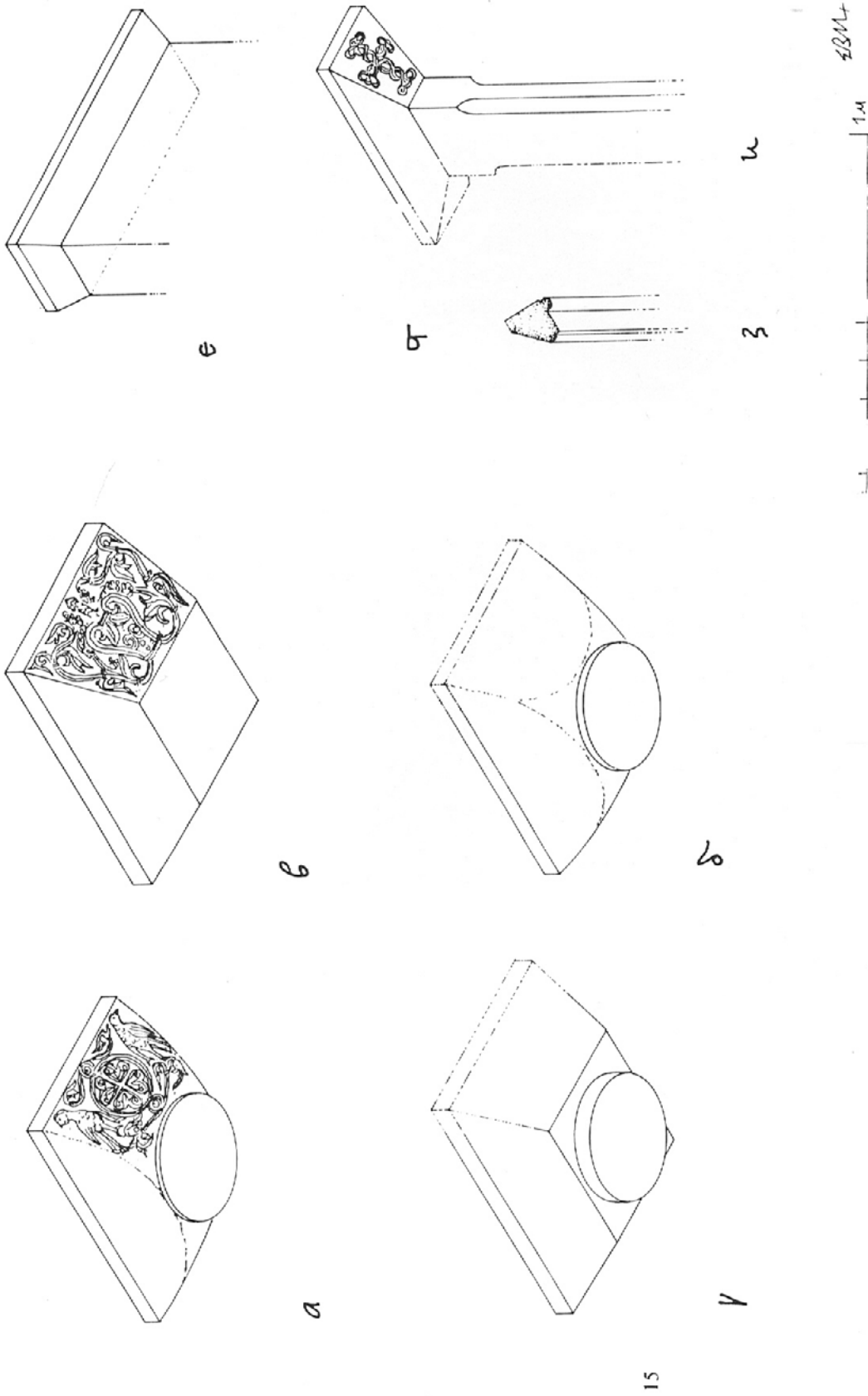
13

13. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Τομή κατά μήκος (αναπαράσταση).

14. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Τα κεραμοπλαστικά κομήματα.

15. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Τα μερμαρικά: α. Βορειοδυτικό κιονόκρανο, β. Νοτιοδυτικό κιονόκρανο, γ. Βορειοανατολικό κιονόκρανο, δ. Νοτιοανατολικό κιονόκρανο, ε. Επικράνο παραστάδας, στ. Επίθημα αμφικιονίσκου, ζ. Τμήμα πλασίου θυρώματος (:), η. Αμφικιονίσκος δίλοβου παραθύρου ιερού.

16

17

16. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Το βορειοδυτικό κιονόκρανο.
17. Παραμερίτες Ευβοίας. Ναός Αγίου Ανδρέα. Το νοτιοδυτικό κιονόκρανο.